

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАТЬ

УДК 811.161.2'282

Мирослава Гнатюк

Національний університет «Львівська політехніка»

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ ПІВНІЧНОЛЕМКІВСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВІРОК)

© Гнатюк М. В., 2012

У статті репрезентовано корпус найуживаніших термінів на позначення фонетичних процесів у говірковому мовленні лемків, переселених у середині ХХ ст. з Північної Лемківщини в західні області України.

Ключові слова: українська мова, лемківський діалект, голосний звук, приголосний звук, редукція, вокалізація, акомодация, асиміляція, дисиміляція, дієреза, афереза, синкопа, апокопа, епентеза, протеза, метатеза, субституція, гіперизм.

The article contains terms most used to refer to phonetic processes in the Lemko dialect. In the middle of the twenties century Lemkos were forcibly resettled from North Lemkivshchyna to Western region of Ukraine.

Keywords: Ukrainian language, Lemko dialect, aconsonant, consonant, reduction, vocalization, accommodation, assimilation, dissimilation, diereza, apheresis, syncope, apocope, epenteza, prosthesis, metathesis, substitution, hiperyzm.

Діалектна фонетика, як і будь-який розділ мовознавства, послуговується лінгвістичними термінами, необхідними для вивчення звукового складу говорів української мови. Грунтовне дослідження в цій галузі започатковано ще в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст.: «Замітки про малоруське наріччя» О. Потебні (1871), «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» К. Михальчука (1872), «Нарис звукової історії малоруського наріччя» П. Житецького (1876), «Opus fonetyczny języka ukraińskiego» І. Зілінського (1932), «Конспект лекцій з курсу української діалектології. Фонетика» Й. Дзєндзелівського (1965), «Українська мова і її говори» І. Матвіяса (1990) та ін. дали поштовх до опрацювання фонетики окремих діалектів української мови. Відтоді з'явилася низка вагомих діалектологічних студій, що репрезентувала фонетику певного говору українського мовного обширу як окреме дослідження або як розділ до цілісного опису, напр.: докладний опис фонологічної та фонетичної систем середньонадніпряньського діалекту належить Г. Мартиновій [14], східнословобожанських говірок – К. Глуховцевій [6], говірок запорізького Надазов'я – В. Пачева [17], східностепових говірок – Л. Фроляк [23], західнополіських говірок – С. Чемеркіну [25], південно-західних говорів – А. Залеському [10], Г. Шилу [27], К. Дейні [29], надсянського говору – М. Пшеп'юрській-Овчаренко [18], подільського говору – П. Гриценку [7], бойківського говору – С. Рабій-Карпинській [19], Я. Рудницькому [20], закарпатського говору – І. Панькевич [16], лемківського говору за часу компактного проживання його носіїв – І. Верхратському [5], І. Зілінському [13], З. Штіберу [30]. Ці студії мають різні підходи до опрацювання звукового складу діалекту: від опису звуків в етимологічному аспекті до характеристики їхньої реалізації в різних позиціях у слові [порівняйте напр., 30 і 14]. Сучасна діалектна фонетика вимагає від дослідника синтезувати методи аналізу звукового фонду говорів й описувати систему вокалізму та

консонантизму, спираючись на корпус термінів і стиль викладу, вироблений у мовознавстві за останні десятиріччя [2; 21, с.194–241; 22].

Найбільшу увагу привертає один з карпатських говорів – лемківський, долю якого остаточно вирішила горезвісна акція «Вісла» (1947). За цією угодою було завершено примусове виселення людей зі споконвічних українських земель – Північної Лемківщини. Від середини ХХ ст. носіїв говору позбавлено можливості компактно проживати на рідній землі, свідомо розселено по території України (здебільшого в західні області; невелика кількість лемківських родин проживає на Луганщині, Миколаївщині та ін. регіонах). Фактично, жоден з українських говорів, окрім північнолемківського, не втратив своєї компактності, не опинився в розпорошенні між іншими говорами. Саме тому фіксація та вивчення північнолемківських переселенських говірок на всіх рівнях, і фонетичному зокрема, на сьогодні є одним із найактуальніших завдань діалектологів. Оскільки цілісний опис фонетичної та фонологічної систем північнолемківських переселенських говірок ще не здійснено, тому саме це є підставою для обрання об'єкта дослідження.

У статті ставимо за **мету** на матеріалі власних записів від представників різного віку, переселених з Північної Лемківщини до Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, репрезентувати корпус термінів на позначення позиційних і комбінаторних змін у північнолемківських говірках; охарактеризувати погляди лінгвістів щодо їх трактування; констатувати наявність/відсутність певної фонетичної зміни в обстежених говірках; виділити основні (що відбуваються послідовно) і побічні (що наявні в поодиноких випадках) фонетичні процеси в умовах нівелювання рис говору. **Актуальність** дослідження зумовлена інтерференційними процесами в мовленні переселенців, що тривають уже понад півстоліття й залишають помітний слід на всіх діалектних рівнях.

Відомо, що в процесі мовлення, говіркового зокрема, звуки внаслідок загальних умов вимови або контактування між собою впливають один на одного, зазнаючи різних змін. Звуки в процесі артикуляції групуються в склади, слова, синтагми, фрази, рідше – існують ізольовано. Наявні всередині слова і часто на межі слів фонетичні зміни в мовленнєвому потоці виникають унаслідок того, що остання фаза артикуляції (**рекурсія**) попереднього звука впливає на початкову фазу вимови (**екскурсія**) наступного й взаємодіє з ним (т. зв. явище **коартикуляції**), що супроводжує взаємні зміни в основних артикуляційних типах – виникають варіанти звуків (алофони фонем). На вимову звука, окрім сусіднього фонетичного оточення, достатньо впливає і його позиція в слові, і розташування щодо наголосу [21, с.195]. В основному, прийнято розрізняти фонетичні зміни в мовленнєвому потоці за **типами** (**позиційні** зміни (зумовлені розташуванням звука в слові) та **комбінаторні** (виникають через взаємодію звуків) і **видами** (**редукція, вокалізація, акомодация, асиміляція, дисиміляція, діереза** (як різновид **гаплогія, афереза, синкопа, апокопа), епентеза, протеза, метатеза, субституція** (як різновид **гіперизм**)).

Зауважмо, більшість мовознавців розрізняють два типи звукових змін (**позиційні** та **комбінаторні**), натомість І. Ющук пропонує розширити їх до чотирьох (долучає ще **фонетично не зумовлені** та **спонтанні**) [28, с. 79–83]. Уважаємо, що цей поділ вимагає більш детального аналізу, оскільки, на нашу думку, є не зовсім струнким з уваги на диференціацію С. Бевзенка, який вважає **фонетично не зумовлені** та **спонтанні** форми змінами звуків у процесі історичного розвитку мови [2, с. 82–87]. Тому надалі будемо дотримуватися запропонованої вище класифікації фонетичних процесів і зупинимось детальніше на характеристиці кожного із цих термінів.

Мовознавці констатують значну різноманітність звукових змін в українському діалектному просторі. Й. Дзензелівський переконаний, що в характері «тих чи інших звукових змін виявляється досить виразна диференціація окремих говіркових груп» [8, с.117–118]. Звукові зміни як важлива складова діалектної фонетики потребують скрупульозного вивчення.

Позиційними вважають ті зміни звуків, які виникають внаслідок впливу загальних умов вимови, а саме: позицією щодо наголосу (стосується системи вокалізму), розташуванням на початку/кінці слова чи складу, у позиції відкритого/закритого складу (властиве для системи консонантизму).

Тільки в ненаголошеній позиції через зменшення напруженості й тривалості вимови всі голосні в українській мові набувають значних якісно-кількісних змін – зазнають **редукції** (від лат. *reductio*

‘повернення, відсунення, відведення назад’), тобто видозмінюються внаслідок послаблення, скорочення їхнього звучання. Основним наслідком *редукції* складу Л. Прокопова вважає зниження контрасту між артикуляцією приголосних і наступним голосним – відбувається більш суцільно нерозчленована вимова цілого складу [22, с. 507]. Прийнято розрізняти *редукцію кількісну* (виявляється в зменшенні довготи й сили вимови ненаголошених голосних зі збереженням притаманного тембру звука) і *якісну* (передбачає не тільки зміну довготи й сили ненаголошених голосних, а й втрату деяких ознак свого тембру) [2, с. 80; 21, с. 213–214]. До найтипівіших змін *якісної редукції* належать: 1) ненаголошений [e] звужується й наближається до [и] або [і] (між м’якими приголосними): з[e^uле]ний, ок[райeⁱц’]; 2) ненаголошений [и] розширюється й наближається до [e]: в[и^eсо]кий, [ми^eсливe^uц’]; 3) ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] та [і] звужується й наближається до [у]: [ро^yзум]ний, [соⁿілка]; 4) для ненаголошених [у] та [і] на початку слова або в позиції після голосного перед приголосним можлива артикуляція як нескладових [ÿ], [ї]: [ÿ]зяти, а[ÿ]диторія; [ї]ване. Позиційна редукція послідовно взаємодіє з комбінаторною зміною – *гармонійною асиміляцією* голосних (див. про це нижче).

Позиційні зміни консонантів відтворює термін *вокалізація* приголосних, під яку потрапляють звуки [в] та [й] залежно від розташування в слові (складі). На початку слова (складу), у середині слова (кінці складу) у позиції після голосного перед приголосним, а також в абсолютному кінці слова (складу) після голосного сонорні набувають більшої звучності – *вокалізуються* – і стають нескладовими [ÿ], [ї]: ÿм’іс’тити, коÿба’са, знаÿ, їмо’в’ірно.

У лемківських говірках переселенців, як і в літературній українській мові, послідовно фіксуємо вокалізовані форми: ÿбран’а ‘одяг’, ÿдатис’а ‘вдатися’, ÿчынок, ÿразити, знаÿти, в’їд:аї.

Комбінаторними називають фонетичні зміни звуків у процесі мовлення, зумовлені їхнім оточенням (попередній звук впливає на наступний або навпаки). Як наслідок такої взаємодії двох суміжних звуків – зміна одного з них якісного чи кількісного характеру. До основних видів комбінаторних змін якісного характеру належать: *акомодація*, *асиміляція*, *дисиміляція*, а кількісного характеру: *спрощення*, *подовження* і *стягнення*.

Акомодація (від лат. *acommodatio* ‘пристосування’) – це взаємне пристосування вимови безпосередньо двох сусідніх звуків (*контактна* позиція в слові) різних типів, тобто голосний пристосовується до суміжного приголосного або навпаки. За напрямом акомодація може бути *прогресивною* (екскурсія наступного звука пристосовується до рекурсії попереднього) або *регресивною* (рекурсія попереднього – до екскурсії наступного) [2, с. 77; 21, с. 197; 22, с. 13]. За ступенем вияву акомодація є *неповною*, оскільки голосні та приголосні належать до різних звукових типів і, як правило, повністю один до одного пристосуватися не можуть [22, с. 13]. Для сучасної української мови більш наочною є акомодація голосних до приголосних, аніж приголосних до голосних. [21, с. 197; 22, с. 13]. Основними виявами акомодації голосних до приголосних уважають: 1) *назалізацію* ([м], [н], [н’] частково надають носового тембру вимови сусіднім голосним у прогресивному або в регресивному напрямках, як також прогресивному й регресивному одночасно; між двома носовими приголосними голосний піддається повній назалізації), 2) «і-подібну» вимову (м’які приголосні впливають на вимову [а], [о], [у], [e] так, що голосні вимовляємо подібно до артикуляції звука [і] – язикове тіло спрямовано вгору до твердого піднебіння і вперед), 3) *посування вперед/назад* (задньоязикові [г], [к], [х] дещо змінюють суміжні голосні [і], [и], [e], ніби «посуваючи» назад їхню вимову; передньоязикові [д], [д’], [т], [т’], [з], [з’], [ж], [ц], [ц’], [ч], [з], [з’], [ж], [с], [с’], [ш], [н], [н’], [л], [л’], [р], [р’] частково «відтягують» наперед початкову або кінцеву фазу вимови голосних [а], [о], [у]; приголосних до голосних: 1) *пом’якшення* губних ([б], [п], [в], [м], [ф]), передньоязикових шиплячих ([ж], [ш], [ж’], [ч]), задньоязикових ([г], [к], [х]) і гортанного ([г]) перед [і], 2) *лабіалізацію* (огублення) всіх приголосних перед [о], [у]. Акомодація консонантів відбувається тільки в регресивному напрямку [21, с. 197].

У говірковому мовленні лемків-переселенців приклади акомодації, в основному, збігаються з поданими вище позиціями в нормативній українській мові.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* ‘уподібнення’) – це фонетична зміна артикуляційного й акустичного характеру, що виникає внаслідок накладання звуків одного типу: голосний уподібнюється до голосного, приголосний – до приголосного в слові чи на межі слів. Асиміляція за

напрямом може бути *прогресивною* та *регресивною*, за відстанню – *контактною*, або *суміжною* (асиміляції піддаються сусідні звуки) і *дистантною*, *несуміжною* (звуки взаємодіють на відстані), за ступенем вияву – *повні* (обидва суміжні звуки стають однаковими) і *неповні*, або *часткові* (під час такого типу асиміляції один звук уподібнюється до іншого тільки за певною артикуляційною чи акустичною ознакою, напр. дзвінкістю/глухістю, твердістю/м'якістю та ін.), за обов'язковістю – *обов'язкова* і *необов'язкова*, або *факультативна* (прийнято зараховувати деякі вияви асиміляції за м'якістю). Прийнято розділяти асиміляції голосних (послідовно взаємодіє з *редукцією* голосних) і приголосних. Асиміляція голосних є дистантною, оскільки уподібнюються голосні суміжних складів, а саме: 1) ненаголошений [e] перед складом з наголошеними [и], [і], [у] підвищує свою артикуляцію й уподібнюється до [и]; 2) ненаголошений [и] перед наголошеними [e], [o], [a] обнижує свою артикуляцію й уподібнюється до [e] або й чергується з [e]; 3) ненаголошений [o] перед складом з наголошеним [у] уподібнюється й ще більше стає огубленим, а перед наголошеним [і] стає більш закритим і частково може наближатися до [у].

Асиміляцію приголосних розрізняють за: а) дзвінкістю («глухий +дзвінкий») / глухістю («дзвінкий +глухий»); б) за місцем і способом творення (відбувається між приголосними, однаковими за місцем творення, але різними за способом творення звука); в) за твердістю («м'який +твердий») / м'якістю («твердий +м'який»). Для сучасної української літературної мови найбільш властивою є регресивна асиміляція, значно рідше – прогресивна і, як правило, відбувається між приголосними звуками [2, с. 75–76; 21, с. 198–208; 22, с. 33].

У говірковому мовленні лемків-переселенців послідовно відбуваються асиміляційні процеси приголосних у різних позиціях. Одзвінчення глухих зафіксовано в досліджених говірках перед: 1) дзвінким приголосним у середині слова та в міжслівній позиції: *Ве^нлиден, н'йа^д:ес'ат, вур'із* *бык, йаг* *дуб*; 2) сонорними: *болид* *н'а* *голова, йаг* *виво* *зыли, наже* *нар'ід, н'риімуд* *в* *школу, таг* *мусит* *быти*; 3) голосними: *в* *л'із* *дут, йаг* *оген, таг* *бу* *нас* *было*. Оглушення дзвінких відбувається: 1) перед глухим на межі морфем та слів: *голу* *ска, жи* *ліско, лы* *шка* *'ложка, мо* *туска, ба* *пскы, най* *мо* *лотшы, бли* *ско; по* *н'ім* *хи* *жоу, с* *три* *це* *'того* *ро* *ку*; 2) в абсолютному кінці слова: *гри* *п* *'гриб, м'ім* *'мед, мо* *рос* *'мороз, об'ім* *'обід, пл* *х, по* *р'іх, р'іх, с'л'ім* *'слід, с'л'уп* *'шлюб*. Наведені приклади підтверджують наявність у досліджених говірках одзвінчення глухих в усіх можливих позиціях (і перед наступним дзвінким, і сонорним, і голосним). Оглушення дзвінких, що не є нормою української літературної мови, також є властивим для говіркового мовлення лемків-переселенців. Це явище, підтримане, в основному, нормативною мовою і діалектами, з якими контактують респонденти, послідовно зберігається, не зазнаючи істотних змін.

Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* 'розподібнення') – це фонетична зміна, яка полягає в розрізненні артикуляції двох ідентичних або подібних звуків у межах слова. Дисиміляція, протилежна асиміляції, може бути за напрямом прогресивною й регресивною, за відстанню – *контактною* і *дистантною*. У сучасній нормативній мові дисиміляція зафіксована на письмі та є явищем історичного процесу (напр., [к↔т] → [хт]; [к↔р] → [хр]; [ч↔н] → [шн]; [дт], [тт] → [ст]; [с] +[ш] → [ш↔ш] → [шч]; [з] +[ш] → [ж↔ш] → [жч]; [р]↔[р] → [л]...[р]; [р]↔[р] → [р]...[л]), натомість це явище є більш поширеним у діалектному континуумі [21, с. 208–210; 22, с. 131–132].

У досліджених говірках зафіксовано паралельне використання форм [кт] і [кт] → [хт]: *до* *ктор* і *до* *ктор, ни* *кто* і *ни* *кто*; [р...р] і [р]↔[р] → [р]...[л]: *сре* *бро* і *сри* *бло* *'срібло*'. Дисиміляція наявна в невеликій кількості лемківських форм у позиціях [мн] → [в(ў)н], [мв] → [нв], [чт] → [шт], [гш; хш] → [кш]: *шу* *ўни* (< шумный) *'гарний, вродливий, тра* *нвай* *'трамвай, ши* *тири* *(і)* *'чотири, ле* *киє* *'легше, ле* *киши* *'легший, ти* *киє* *'тихіше, су* *киши* *'сухіший*'. Засвідчені в попередніх діалектологічних працях інші приклади дисимілятивних лемківських слів на сьогодні не занотовано в мовленні переселенців, що, очевидно, свідчить про дедалі більший вплив української літературної мови [8, с. 114]. Можна констатувати, на противагу нормативній формі, відсутність дисиміляції [к↔р] → [хр] у словах (при збігові трьох приголосних додатково відбувається ще й спрощення): *кр* *ст, кс'титис'а, кр* *сто* *'носец*; тільки в одному похідному зафіксовано паралельне вживання *кс'тини* і *хр* *с'тини*.

Діреза, або спрощення (від гр. *διάρρησις* 'розрив, поділ') – це фонетична зміна, що полягає в утраті звука чи цілого складу слова для полегшення вимови: а) [здьн] > [здн] > [зн], [ждьн] > [ждн]

>[жн], [лньц] >[лнц] >[нц], [рдьц] >[рдц] >[рц], [рньч] > [рнч] >[нч], [сльн] >[слн] >[сн], [стъл] >[стл] >[сл], [стън] >[стн] >[сн], [стыц] >[стц] >[сц], [скън] >[скн] >[сн], [зкън] >[зкн] >[зн] (закріплено в українській орфографії як наслідок занепаду надкоротких голосних ь, ъ). Наявні, і форми, у яких спрощення відбувається в усній формі, а не відтворено на письмі (утворені від основ чужоземного походження [стн] >[сн], [нтс'к] >[нс'к], [нтств] >[нств], [стс'к] >[с'к]; власне українські [стч] >[сч] >[шч], [стц'] >[с'ц'], у числівниках [стн] >[сн], [стд] >[сд] >[зд], [сте] >[се] >[с:]). Українська мова зберігає й винятки, де відсутня дієреза й в усній формі, і на письмі [21, с. 210–211; 22, с.140]; б) опущено голосний [і] на початку слова в словах типу *гра, сповідь, Гнат, Сидір* [2, с. 77];

Різновидом дієрези є *ганплогія* (від гр. γάπλος ‘простий’ і λογος ‘слово, вчення’) – явище, що є наслідком дисиміляції приголосних і полягає у випаданні одного складу із двох суміжних однакових або подібних. Різновидом *ганплогії* називають *афезу, синкопу, апокопу*.

Афеза (від гр. αφήρεσις ‘випадіння’) полягає у випаданні кількох звуків або окремого ненаголошеного голосного при збігові з іншими голосними на початку слів чи на зіткненні морфем переважно складних слів [2, с. 78; 22, с. 87]. Наявність *афези*, в основному, в північноукраїнському діалектному ареалі аргументовано нерозвиненістю *протетичних* (вставних) звуків, а відсутність *афези* в багатьох південно-східних діалектах – здатністю збереження в них сполучень голосних [8, с. 89–90]. В українських говорах *афезі* піддається початковий голосний [о] і в «акаючих» говірках [а] (поширена в північній смузі – у більшості поліських говорів, трапляється і на Львівщині, Тернопільщині, Закарпатті, Вінниччині): *не дни\май, до д\ного* ← *не одні\май, до одного; \тадже* ← *та адже*. У досліджуваних північнолемківських говірках явище *афези* не зафіксовано.

Синкопа (від гр. συνκολή ‘скорочення’) – випадіння звука або кількох звуків усередині слова під час швидкого темпу мовлення. Найчастіше відбувається в тих формах, що часто вживані, тому з півслова можуть бути зрозумілими [22, с. 538]. У досліджених говірках існує тенденція до скорочення або стягнення деяких слів, але не в такому обсязі, як це записав понад століття тому І. Верхратський: *мож* ‘можна’, *\хцеме* ‘хочемо’, *\т'іл'о* ‘тільки’ [див. 22, с. 52–54]. Знаходимо паралельне вживання слів із синкопою й без неї: *\к'іл'о* і *\к'іл'о* ‘тільки’. Варто звернути увагу на те, що в багатьох формах, у яких інші українські діалекти фіксують синкопу, у лемків там вона відсутня: пор. лемк. *\с''вато* і північнобуковинське *\с'ато* ‘свято’.

Апокопа (від гр. ἀποκοπή ‘відсікання’) – відкидання одного або кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що спричиняють скорочення слова. У північнолемківських говірках відбувається втрата кінцевого [и] в дієсловах наказового способу 2-ої ос. одн.: *бер* ‘бери’, *воз* ‘вози’, *роб* ‘роби’.

Епентеза (від гр. ἐπέθεσις ‘вставка’) – це фонетична, протилежна *дієрези*, зміна, що полягає в появі неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між вимовою різних звуків. В українській літературній мові, на відміну від західнослов'янських, нормативним вважають епентетичний [л] у групах [бл], [пл], [вл], [мл], [фл]. Вставні [в] та [й] наявні у словах, на зразок *павук* (<пажчина), *компані\йа* (від італ. compagnia); у розмовному стилі – [в] і [й]: *кака\в\о* ‘какао’, *фі\йа\лка* ‘фіалка’ [2, с. 78; 28, с. 81]. На ще один епентетичний приголосний звертає увагу С. Бевзенко, який наголосив, що в східнослов'янських мовах виник вставний [т] у слові *зустріч* (<застрѣти) і похідних від нього [2, с.]. Окрім епентетичних приголосних, в українській літературній мові наявні і вставні голосні [о], [е] (пор. ст.-рус.: *в\трь*, *земль*, *ръта* і укр.: *вітер*, *земель*, *рота*) [22, с. 160].

В українських діалектах епентеза значно ширша за літературну: 1) замість [й] у позиції перед [‘а] (<е) після [м] часто з’являється вставний [н]: *\мн'асо*, *\памн'ат*, *\мн'а\кий*, а після стверділих [б], [в], [п] – епентетичний [л]: *\жабл'ачий*, *\здо\ро\ула*, *\р'ін\л'ах*; 2) після [р] у позиції перед [‘а] (<е) наявний вставний [й]: *\рйа\бий*; 3) у позиції перед [і] (<‘к) після ствердіння [б], [в], [п] зафіксовано вставний [й]: *\бйїлий*, *\чулу\в\йїк* ‘чоловік’, *\пйїр'а* ‘пір'я’, а після [м] – епентетичний [н]: *\замн'і\тати*, *\мн'іс'іц* ‘місяць’; 4) у запозичених словах при збігові приголосних з’являються вставні [в] чи [й] – *\раді\в\о* ‘радіо’, *\ті\йа\тер* ‘театр’ [2, с. 78; 8, с. 102–106; 22, с.160].

У досліджених північнолемківських говірках зафіксовано епентетичні зміни (*одра\бл'ати* ‘відробляти’, *одроб\лене*, *пол\убл'ат*, *\зловл'ат*, *\зломл'ат*, *спл'ат*, *тол\лений* ‘переплавлений’),

ʼздравл'а 'здоров'я'; памн'а'тати, ʼпамн'ат, ʼмн'ата, ʼмн'ати, ʼмн'атний, ʼмн'асар 'м'ясник', мн'а'систий, ʼмн'ахко, мн'а'гон'к'ий, мн'а'ґкати; рїох'тати 'рохкати'; ʼв'їтор, ор'кестор, ʼметер, Олек'сандер), а переселенцям із західних теренів Північної Лемківщини такі форми притаманні без епентези (ʼловїат, ʼл'убїат, ʼломїат, траф'їати 'потрапляти', то'пєни 'переплавлений', ʼздрав'а 'здоров'я'; ʼпам'ат, м'аг'їц'к'ий 'м'ягелький', ʼм'ако/м'аг'їсьо 'м'яко', вим'а 'вим'я').

На противагу сучасній літературній мові в говірковому мовленні занотовано відсутність протетичного [в] у словах *паук* (<пав'їчнн) 'павук', *паучына* 'павутина'; як також наявність протетичного [й] в запозичених, частково підтримане нормативними формами: *комеди[й]а[нт]*, *комїси[й]а*; *радїйо*, [ф'їй]а[лка] 'фіалка'.

Протеза (від гр. πρὸσθεσις 'додавання') – це фонетична зміна, що полягає в приєднуванні неетимологічного звука до початкового в слові. Протеза, на думку Й. Дзендзелівського, – це засіб усунення збігу голосних між словами [22, с. 499]. В українській мові наявні протетичні приголосні [в], [г], [й] та голосні [і], [и] (для усунення збігу приголосних [рж], [мл]). Протетичні звуки порізному репрезентовано в українських діалектах: вони часто вживані в більшості говорах південно-західного наріччя, натомість інші українські говори мають значно меншу схильність до їх використання [8, с.91]. Порівняно з літературною мовою українські говори мають низку відмінностей щодо використання епентези: а) збільшується кількість протетичних приголосних – їх є 5: [в], [г], [й], [ў], [л]: *ўтава*, *лотава* 'отава'; б) замінено літературне протетичне [г] на [в]: *горїх* → *ворїх*, *гострїй* → *гострїй*; в) замінено літературне протетичного [в] на [г]: *вуж* → *гуж*, *гυхо* → *гυхо*; г) наявні протетичні приголосні у словах, в яких протеза відсутня в літературній мові: *горати* чи *ворати* ← *орати*, *гоко* чи *воко* ← *око*; г) відсутні протетичні приголосні у словах, в яких протеза наявна в літературній мові: *орїх* ← *горїх*, *острїй* ← *гострїй*; д) опускаються приголосні [в], [г], які надумано вважають за протетичні: *орох* ← *горох*, *орона* ← *ворона*.

Грунтовні відомості про явище протези в діалектному чи історичному аспектах можна почерпнути із праць Й. Дзендзелівського [8, с. 90–96], Я. Закревської [12], Ю. Шевельова [26, с. 571–581] та ін.

У досліджуваних північнолемківських говірках навне, в основному, безпротезне оформлення слів, які в сучасній літературній мові мають протетичні приголосні: ʼастр'аб 'яструб', ʼОсип 'Йосип' (але ʼЙївка 'Єва'), он 'він', ʼона 'вона', ʼор'ї'х, ʼосмїй (осем'нац'єт, осем'дєс''ат, осем'сто), ʼострїй (выост'рєний – навіть при збігові голосних), ʼуви'а, ʼуц'а, ʼугел' 'вуглина дерева', ʼугол' 'ріг будівлі, куток приміщення', ʼуд'ка 'вудка', ʼуж, ʼуз'дєчка, ʼузко 'вузько', ʼуз'лїкы 'мн. від вузлик', ʼуїко, ʼуїчына 'дружина материного брата', ʼуїїй 'вулик', ʼуїїц'а 'вулиця', ʼухо, ʼуш 'воша' та ін. Зафіксовано паралельні не- і протетичні форми: ʼосем || ʼв'їсем. Прийменник від послідовно реалізується як од(т): од'б'їл'ач 'відбілювач', од'б'їр 'відбір', од'влєчи 'відволікти', од'гва'рїтї 'відговорити', од'дїтї 'відійти', од'г'нєска 'відтепер', од'права 'відправа', од'т'ати 'відрізати'. У говірковому мовленні лемків-переселенців поряд із нормативною формою спостерігаємо й слова з опусканням псевдопротетичних [в], [г], що належать до кореня: ʼозму (здебільшого ||возму) '1 ос. одн. від взяти', ʼудїтї 'вудити'. Зафіксовано також випадки, коли під сильним впливом протези [г], у словах замінено непротетичний (етимологічний) звук [в] на [г]: ʼг'їм'ї 'взимку', ʼг'л'їт'ї 'влїтку', ʼг'мєрти, ʼг'мїтї. Протеза непослідовно наявна в словах, у яких вона відсутня в нормативній українській мові: *Гамєрїка*, *гамєрїцк'їй*, *ґанц'а*, *ґ'їш'пан'їйа* 'Іспанія'. Протетичні голосні на початку слова [і] та [и] у говірках не вживаються: *рджа* 'їржа', *рджа'в'їтї*, *їржати* 'їржати'.

Метатеза (від гр. μεταθεσις 'переміщення') – це фонетична зміна, що полягає в нічим не зумовленому переміщенні, взаємній перестановці звуків і складів у слові для більш зручної вимови або внаслідок «народної етимології» (заміна маловідомих лексем на слова зі зрозумілішою для мовця, хоча помилковою, етимологією). Таке звукове явище притаманне для запозичених чи маловідомих, етимологічно непрозорих, слів, інколи трапляється й у власне українських формах. Розрізняють метатезу за відстанню: 1) *контактна*, або *сумїжна* чи *проста* (переставляються сусідні звуки), 2) *дистантна*, або *взаємна* (перестановка звуків на відстані), 3) *ускладнена* (одночасно переставляються й сумїжні, і несумїжні звуки) [22, с. 307]. Форми з метатезою найбільш властиві для діалектного мовлення, причому найбільше їх в південно-західному наріччі [8, с. 117–118].

Явище метатези в літературному й діалектному проявах досліджували Л. Булаховський [3], Д. Бандрівський [1], І. Верхратський [5], Й. Дзензелівський [8; 9], Я. Закревська [11, с. 70], Ю. Шевельов [26, с. 122–125, 129–131, 375, 624, 947–950], Г. Шило [27, с. 78] та ін.

У північнолемківських переселенських говірках вдалося зафіксувати такі слова з метатезою: ку^лрастра (від коластра) ‘молозиво’, кон^лрива ‘кропива’, те^лрезбий ‘тверезий’, ту^лтен^лший ‘тутешній’, чепе^лриц^л’а ‘печериця’. Як і в літературній українській мові, відбулася метатеза в словах: ^лдруш^л’ак (від нім. durchschlag), та^лрелик (від нім. teller) ‘тарілка’. У цьому ж світлі цікавою формою є лексема гмла ‘імла’, у якій на місці можливої літературної протези [i] відбито явище метатези (< мъгла). Послідовно респонденти вживають незметатезовані форми, які не піддаються цьому явищу навіть під впливом літературного відповідника: пове^лресло (< *poverzti ‘пов’язати’, а літературний, очевидно, зберігає форму від *pervęzslō) ‘перевесло’; ^лбоднар (< *bъdnaгъ) ‘бондар’, медвід (< *медвѣдъ) ‘ведмідь’.

Субституція (від лат. substitution, від substituo ‘підставляю, заміною’) – це фонетична зміна, що здебільшого стосується запозичених слів, у яких мовець замінює невідомий звук іншим подібним, властивим для рідної мови, напр. грецький звук [φ] в українській мові відтворюють звуки [п], [кв], [х]: *Пилип, Степан, квасоля, Хома*.

Унаслідок типового для говірок процесу зіткнення діалектів і їх взаємодії поширеним у діалектному мовленні є один із різновидів *субституції* – **гіперизм**, або *гіперкоректність* (від лат. префікса hyper ‘над, надміру’) – це нерегулярна фонетична зміна, що полягає в невмотивованому виправленні звуків у словах, які мовець визначає як діалектизми (свої чи іншодіалектні), з метою відтворення нормативних форм, які, проте, виявляються «правильними» лише в уявленні мовців, а насправді є помилковим відхиленням від норми. Вивчення цього явища дуже важливе для розуміння міжмовних та міждіалектних контактів, оскільки *гіперизм* виникає при зіткненні мов, діалектів, окремих говірок чи в місцях переселення з ареалу поширення інших груп говорів, де найяскравіше виявляється їхня контрастність та глибина протиставлення [2, с. 79; 8, с.120–121; 22, с. 90–91].

В українських діалектах зафіксовано гіперичні зміни голосних і приголосних. У системі вокалізму виділяють такі три різновиди гіперизмів: 1) гіперичне «окання» як наслідок відштовхування від «укання» (охоплює ареал говірок слобожанських (північна Луганщина) та південноподільських); 2) гіперичне «окання» як наслідок відштовхування від «акання» (зафіксовано в правобережнополіських та нижньонадприп’ятських говірках); 3) гіперичне «ікання» відповідно до нормативних [o] та [e] (засвідчено на українсько-польському та українсько-білоруському суміжжі). У системі консонантизму найважливіші гіперичні зміни зводять до: 1) вимови [p’] замість [p]; 2) пропущення етимологічних [в], [г] внаслідок прагнення не допускати протези [в] та [г]; 3) вживання [ф] на місці [х] чи [хв] як наслідок намагання уникати діалектних форм із цими приголосними [8, с. 121].

Явище *гіперизму* детально проаналізовано в працях Л. Булаховського [4, с. 198], Й. Дзензелівського [8, с. 120–121], Т. Назарової [15], І. Ходикіної [24, с. 60] та ін.

У північнолемківських переселенських говірках (територія поширення – Правобережжя) гіперизмів практично не зафіксовано, оскільки І. Ходикіна вважає, що різноманітні інтердіалектні змішування та інтердіалектні контакти в ареалі північних та південно-східних діалектів зумовлюють виявлення на Лівобережжі та півночі України тих фонетичних процесів, що в інших українських діалектах є лише на стадії зародження [24, с. 60–61]. Як поодинокі приклади гіперизмів досліджених говірок можна назвати такі: *обр^лікоса* ‘абрикоса’, *опе^л’сина* ‘апельсин’; *фа^ллистий* ‘хвильовий’, *фа^ллити* ‘хвилювати’, *ф^л’іртка* ‘хвіртка’, *ф^л’іст* ‘хвіст’, *ф^л’остик* ‘хвостик’.

Отже, до корпусу необхідних термінів для вивчення фонетики північнолемківських говірок належать: *редукція* голосних і *вокалізація* приголосних (зумовлені впливом загальних умов вимови); *акомодация*, *асиміляція*, *дисиміляція*, *протеза* та ін. (наслідок впливу одного звука на інший). Уважаємо, що без оперування поданими вище термінами неможливо на сучасному етапі науково підходити до опрацювання фонетичного рівня північнолемківських переселенських говірок. Тому, зважаючи на актуальність зазначеного дослідження в галузі діалектної фонетики, запропонована тематика статті потребує надалі більш ґрунтовного й деталізованого аналізу.

1. Бандрівський Д. Говірки Підбузького району Львівської області / АН УРСР. Ін-т сусп. наук / Д. Бандрівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 104 с. 2. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис : Навч. посіб. / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 2006. – С. 74–81. 3. Булаховський Л. З історичних коментарів до української мови. Метатеза / Л. Булаховський // Мовознавство. – Т. VIII. – К., 1949. – С. 46–51. 4. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. шк., 1959. – Вид. 2-ге. – 307 с. 5. Верхратський І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський // Збірник Фільологічної секції НТШ. – Т. V. – Л., 1902. – 490 с. (Додаток: Словарець – С. 388–489). 6. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с. 7. Гриценко П. Основні риси подільського говору / П. Гриценко // Поділля. Історико-етнографічні дослідження. – К., 1994. 8. Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. Дзензелівський. – Ч. 1. Фонетика. – Ужгород, 1965. – 126 с. 9. Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика) / Й. Дзензелівський. – Ужгород, 1958–1993. – Ч. I–III. 10. Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – 156 с. 11. Закревська Я. Назви дятла в західних говорах української мови / Ярослава Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. III. – С. 70. 12. Закревська Я. В. Явища протези в західних говорах української мови / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. IV. – С. 66–73. 13. Зілинський І. Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави) / [вступ та ред. М. Лесів]. – Горлиці: Об'єднання лемків, 2008. – 256 с. 14. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 368 с. 15. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперізми в українських говірках Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. VIII. – С. 18–30. 16. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Частина перша. Фонетика / І. Панькевич // Acta Universitatis Carolinae, 1, Philologia. – I. – Прага, 1953. – 131 с. 17. Пачева В. М. Українські говірки запорізького Надазов'я : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Пачева. – Запоріжжя, 2002. – 19 с. 18. Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / [вступ та ред. М. Лесів]. – Перемишль : Перемиський відділ Об'єднання українців у Польщі, 2007. – Т. XI. – 300 с. 19. Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки. Збірник статей / [вступ та ред. М. Лесів]. – Перемишль : Перемиський відділ Об'єднання українців у Польщі, 2011. – Т. XVIII. – 186 с. 20. Рудницький Я. З фонетики бойківського говору / Ярослав Рудницький // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 7. – С. 6–9. 21. Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / [А. К. Мойсеєнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін.]. – К. : Знання, 2010. – С. 194–215. 22. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с. : іл. 23. Фроляк Л. Корелятивна система приголосних за дзвінкістю/глухістю у східно-степових говірках / Любов Фроляк // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 75–86. 24. Ходикіна І. І. Фонетичні зміни у говірках Північного Приазов'я / І. І. Ходикіна // Актуальні питання слов'янської філології: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. праць; відп. ред. В. А. Зарва. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – Вип. XII. – С. 56–62. 25. Чемеркін С. Г. Типологія фонологічних систем західнополіських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Г. Чемеркін. – К., 1995. – 24 с. 26. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов / [перекл. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко]. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с. 27. Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Л. : Львівський державний педагогічний ін-т, 1957. – 254 с. 28. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – С. 79–83. 29. Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. – Wrocław : Ossolineum, Wyd-wo PAN, 1957. – 164 s. 30. Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982. – 112 s.